O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA KONSEPTUAL METAFORA TADQIQI

Orunbayeva Uminiso Sharobiddinovna
FarDU 2-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya

Mazkur tezisda konseptual metafora nazariyasining shakllanishi, uning kognitiv tilshunoslikdagi o‘rni hamda o‘zbek tilidagi tadqiq etilish masalalari yoritiladi. Konseptual metaforalarning inson tafakkuri va til o‘rtasidagi munosabatni ifodalashdagi ahamiyati tahlil qilinadi. O‘zbek tilidagi bir nechta konseptual metaforalar misolida milliy dunyoqarashning lingvistik ifodasi ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, o‘zbek tilshunosligida konseptual metafora va kognitiv tadqiqotlarning rivojlanish bosqichlari ham tavsiflanadi.

Kalit so‘zlar: *konseptual metafora, kognitiv tilshunoslik, konsept, metaforik model, lingvomadaniyat, konseptuallashtirish.*

KIRISH

Til inson tafakkurining mahsuli va uni ifodalovchi asosiy vositalardan biridir. Insonning olam haqidagi bilimlari, tajribasi va dunyoqarashi til orqali namoyon bo‘ladi. Shu sababli zamonaviy tilshunoslikda til hodisalarini inson omili bilan bog‘liq holda o‘rganishga katta e’tibor qaratilmoqda. Antropotsentrik paradigma asosida shakllangan kognitiv tilshunoslik yo‘nalishi til va tafakkur o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni tadqiq qilishga xizmat qilmoqda.

Kognitiv tilshunoslikning markaziy tushunchalaridan biri konseptual metafora hisoblanadi. Metafora uzoq vaqt davomida faqat badiiy tasvir vositasi sifatida talqin etib kelingan bo‘lsa, zamonaviy kognitiv yondashuv uni inson tafakkurining muhim mexanizmlaridan biri sifatida baholaydi. Konseptual metafora insonning mavhum tushunchalarni konkret tajribalar orqali anglashiga yordam beradi va uning dunyo haqidagi bilimlarini shakllantiradi.

Metafora uzoq vaqt davomida stilistika va adabiyotshunoslik doirasida o‘rganib kelingan. An’anaviy qarashlarga ko‘ra, metafora so‘zning ko‘chma ma’noda qo‘llanishi yoki badiiy tasvir vositasi sifatida talqin qilingan. Biroq, zamonaviy kognitiv yondashuv metaforani inson tafakkurining asosiy mexanizmlaridan biri sifatida baholaydi. Bu yondashuvga ko‘ra, inson abstrakt tushunchalarni konkret tajribalar orqali anglaydi va aynan shu jarayon konseptual metaforalar orqali amalga oshadi.

Bugungi kunda konseptual metafora nazariyasi tilshunoslik, psixologiya, falsafa, madaniyatshunoslik va adabiyotshunoslik kabi fanlar kesishgan nuqtada rivojlanayotgan dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Konseptual metafora nazariyasi XX asrning 80-yillarida amerikalik olimlar George Lakoff va Mark Johnson tomonidan ishlab chiqilgan. Ularning fikriga ko‘ra, metafora faqat til hodisasi emas, balki inson tafakkurining ajralmas qismidir [1]. Mazkur nazariyaga ko‘ra, metafora ikki konseptual soha o‘rtasidagi munosabat natijasida yuzaga keladi: sohaning manbasi va sohaning maqsadi.

Sohaning manbasi odatda inson uchun yaxshi tanish va konkret tushunchalarni o‘z ichiga olsa, sohaning maqsadi esa mavhum va murakkab tushunchalardan iborat

bo‘ladi. Masalan, “Hayot – yo‘l” metaforasida yo‘l manba soha, hayot esa maqsad soha hisoblanadi. Inson kundalik hayotida yo‘l, harakat, makon, vaqt, tana a’zolari kabi tushunchalarni yaxshi biladi. Shu sababli, mavhum hodisalarni aynan ushbu tajribalar orqali tushunadi. Bu esa konseptual metaforalarning shakllanishiga asos bo‘ladi.

O‘zbek tilshunosligida kognitiv tilshunoslik va konseptual metafora masalalarini o‘rganish mustaqillik yillarida yanada faollashdi. Bu borada Sh.Safarov, N.Mahmudov, A.Nurmonov va M.Irisqulov kabi olimlarning ilmiy ishlari muhim ahamiyatga ega.

Sh.Safarovning ta’kidlashicha, til birliklari insonning bilish faoliyati bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ularni kognitiv jihatdan tadqiq qilish tilning ichki mexanizmlarini chuqurroq anglash imkonini beradi [2].

N.Mahmudov obrazli tafakkur va til munosabatlarini tadqiq etar ekan, metaforalarni milliy tafakkur mahsuli sifatida baholaydi. Olimning fikricha, metaforalar xalqning dunyoni idrok etish usulini aks ettiradi [4].

A.Nurmonov esa tilshunoslikdagi zamonaviy yo‘nalishlarni tahlil qilib, tilni inson ongidagi bilimlar tizimining ifodasi sifatida o‘rganish zarurligini ta’kidlaydi [6].

O‘zbek tilida hayot tushunchasi ko‘pincha yo‘l konsepti orqali ifodalanadi. Masalan: hayot yo‘li, umr yo‘li, yo‘lini topmoq, to‘g‘ri yo‘ldan yurmoq; hayot chorrahasida qolmoq. Mazkur birliklarda inson hayoti ma’lum manzilga ega bo‘lgan harakat sifatida tasvirlanadi. Bu metafora insonning maqsad sari intilishi va hayotiy tajribasini aks ettiradi.

Vaqt inson tomonidan bevosita sezilmaydigan mavhum tushunchadir. Shu sababli u ko‘pincha harakat orqali ifodalanadi. Masalan: vaqt o‘tmoqda, kunlar yugurmoqda, yillar ortda qoldi, bahor kirib keldi. Bu birliklar vaqtning harakat qiluvchi mavjudot sifatida konseptuallashtirilganligini ko‘rsatadi.

Mazkur birliklarda ko‘ngil ma’lum hajm va chegaralarga ega bo‘lgan makon sifatida tasavvur qilinadi.

Har bir xalqning metaforik tafakkuri uning tarixiy taraqqiyoti va madaniy qadriyatlari bilan bog‘liq ravishda shakllanadi. O‘zbek tilidagi konseptual metaforalarda mehr-oqibat, bag‘rikenglik, mehmondo‘stlik va ma’naviyat bilan bog‘liq konseptlar ustunlik qiladi. Masalan, “bag‘ri keng”, “oq ko‘ngil”, “ko‘ngli tog‘dek”, “qalbi pok” kabi birikmalar xalqning axloqiy qadriyatlarini aks ettiradi. Ushbu metaforalar lingvomadaniy birlik sifatida milliy tafakkur va madaniy tajribani saqlab qoladi. Konseptual metaforalar nafaqat tilning semantik imkoniyatlarini kengaytiradi, balki xalqning konseptual dunyo manzarasini shakllantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, konseptual metafora inson tafakkurining asosiy mexanizmlaridan biridir. O‘zbek tilidagi metaforalar milliy dunyoqarash va madaniy qadriyatlarni aks ettiradi. “Hayot – yo‘l”, “Vaqt – harakat”, metaforalari o‘zbek tilining konseptual tizimida muhim o‘rin tutadi.

Metaforalar mavhum tushunchalarni anglashni osonlashtiradi. Konseptual metaforalarni o‘rganish til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatlarni chuqurroq yoritishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, konseptual metafora zamonaviy kognitiv tilshunoslikning muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. U insonning borliq haqidagi bilimlarini shakllantirish, saqlash va ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. O‘zbek tilidagi konseptual

metaforalar xalqning milliy tafakkuri, madaniy qadriyatlari va dunyoqarashini aks ettiruvchi lingvistik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilshunosligida konseptual metaforalarni lingvokognitiv va lingvomadaniy jihatdan tadqiq etish istiqbolli ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib qolmoqda. Mazkur tadqiqotlar o‘zbek tilining konseptual manzarasini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
2. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 220 b.
3. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2008. – 300 b.
4. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2012. – 160 b.
5. Mahmudov N. O‘xshatishlar – obrazli tafakkur mahsuli. – Toshkent: Fan, 2011. – 144 b.
6. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2002. – 232 b.
7. Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 2009. – 280 b.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. – 680 b.